

DİNDARLIK ALGILARI VE ŞİDDET*

Emine ÖĞÜK**

Öz

Son zamanlarda, küresel yaygınlık açısından artış gösteren, iletişim ve medya organları vasıtasıyla kapsamlı bir etkinlik düzeyine ulaşan şiddetin nedenleri arasında dinlerin öğretilerinin de olduğu ifade edilmekte ve yaşanan şiddet vak'aları bazı kesimler tarafından bilinçli şekilde İslam dinine mal edilerek onun şiddet içeren bir din olduğu iddiası her fırsatta dile getirilmektedir. Bu iddiayı doğrulamak için öne sürülen gerekçelerin neler olduğu, bunların geçerlilik durumları, İslam toplumlarında görünür hale gelen şiddet vak'alarının asıl kaynağının ne olduğu ve niçin dinle irtibatlandırıldığı, makalemizin konu alanlarını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Dindarlık, İslam, Şiddet, Algı, Toplum.

THE PERCEPTION OF RELIGION AND VIOLENCE

Abstract

Recently, it is stated that there are also the teachings of the religions among the reasons of violence which has increased in terms of global prevalence and reached a comprehensive level of activity by means of communication and media organs and the fact that the cases of violence are consciously attributed to the religion of Islam and that it is a violent religion. It is expressed at every opportunity. What are the reasons for verifying this claim, their validity, the fact that the main source of the cases of violence

---

* Geliş Tarihi / Received Date : 25.04.2019

Kabul Tarihi / Accepted Date : 30.06.2019

** Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, emine.oguk@gop.edu.tr.
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6306-1730

that are visible in Islamic societies and why religion is linked is the subject areas of our article.

Keywords: Kalam, Religion, İslam, Violence, Perception, Society.

1. ŞİDDET VE ETKİLERİ

Şiddet kaynaklı olaylara her devir ve toplumda, iş hayatında, siyaset arenasında, spor aktivitelerinde, ülkeler arası diyaloglarda, pek çok türevleriyle birlikte rastlanmaktadır. Ancak son zamanlarda, küresel yaygınlık ve görünürlük açısından şiddet bir artış göstermiş ve günümüzde terörle birlikte kapsamlı bir etkinlik düzeyine ulaşmıştır. Bunda önemli paylardan biri iletişim ve medya organlarına aittir. Geleneksel şiddet türlerine günümüzde yenileri eklenmiş, eskiden şiddet ve terör eylemlerinde çoğunlukla rehine alma, silah ve patlayıcı kullanma ve uçak kaçırma gibi bir dizi yöntemler kullanılırken, bugün ise küreselleşme süreci, toplumsal değişme ve gelişmeler ile iletişim araçlarının ortaya çıkardığı teknolojik imkânlar nükleer kaçakçılık, uyuşturucu, kara para aklama ve terörizm faaliyetlerini güçlendirme yoluyla yapılan şiddet ve terör türlerini ortaya çıkarmıştır. Bunlara ayrıca ekolojik, ailevi, kültürel şiddet türlerini de eklemek mümkündür.¹ Şiddet yanlılarının internet siteleri üzerinden fikirlerini geniş kitlelerle paylaşması siber terör adı verilen bir şiddet türünü daha gündeme taşımıştır.

Bireylerin canına veya malına yönelik olarak gerçekleştirilen zarar verici davranışları ifade etmek için kullanılan bir kavram olan şiddet² eğitimciler tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır.³ Bu farklılık şiddetin fiziksel, ruhsal, ekonomik olarak çok yönlü tahrip etkisinin olmasından kaynaklanmaktadır. Bunlar incitmek, zarar vermek, zorlamak, ihlal etmek, kişisel özgürlüğü kısıtlamak türünden yıkıcı ve tahrip edici tüm etkileri kapsamaktadır. Burada kuvvetin kasıtlı ve planlı şekilde uygulanması ve karşı tarafın istemediği bir sonucun ona zorla dayatılması söz konusudur. Bu yapılırken karşı tarafın hakları ve sınırları hiçe sayılmakta ve ihlal edilmektedir. Kültürden kültüre, yapıldığı yere ve zamana, kimin yaptığına ve yapılış nedenine göre değişen özelliklere de sahip olması

---

¹ Şinasi Gündüz, "Din, Terör ve Şiddet", *Avrupa Günlüğü*, 2 (2003): 214.

² Gökhan Gökulu – Nilay Hosta, "Basında Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinin Analizi: Hürriyet, Sabah ve Posta Gazeteleri Örneği (2005-2008)", *JASSS: The Journal of Akademik Social Science Studies* 6/2 (Şubat 2013): 1832.

³ Farklı şiddet tanımları için bk. Doğu Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, (Ankara: Turhan Kitabevi 1980), 3; İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000), 421.

sebebiyle şiddetin tanımlanması zorlaşmaktadır.⁴ Ancak tanımlarda ortak olan vasıfları dikkate alarak şiddeti “fiziksel ve psikolojik bakımdan bireye zarar veren ve onda tahribata yol açan her türlü müdahale şekli” olarak tanımlamak mümkündür. Şiddetin toplumlarda önemli yıkımlara ve telafisi zor pek çok yaralara sebep olduğu bir gerçektir. Bunlar arasında;

1. Yoksulluk, adaletsizlik ve sömürüyü daha da artırması,
2. Toplumda kin ve nefret duygularının pekişmesine neden olması,
3. Medyanın da etkisiyle çok daha geniş kitlelerini etkilemesi, yeni hedef ve düşmanlar yaratması,
4. Bireysel ve toplumsal travmalara yol açması,
5. Uzlaşma ve hoşgörü kültürünü zayıflatması,
6. Tedavisi zor, derin, sosyal ve psikolojik izler bırakması,
7. Nice hayatları soldurması⁵ gibi sonuçları saymak mümkündür.

2. ŞİDDETİN NEDENLERİ

Normal şartlarda toplumlarda herhangi bir şiddet olgusunun devamlılığını sürekli muhafaza etmesi mümkün değildir. Bundan dolayı şiddeti besleyen bir takım kaynaklar olmadan bu ölçüde nesiller boyu etkisini devam ettirmesi mümkün olamaz. Şu halde şiddet meselesinin çözümü açısından onu besleyen damarların tespiti ve bunların kurutulmasına ihtiyaç vardır.

Şiddet; arka planında yer alan unsurlar açısından oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Herhangi bir şiddet eyleminin birbiriyle iç içe geçmiş şekilde sosyal, siyasal, ekonomik ve tarihsel birçok nedeni olabilmektedir. Toplumlarda yaşanan şiddetin nedenlerinden biri kültürel öğeler ve öğrenmişliklerdir. Bazı toplumlarda, sorunların kaba güç kullanımı ile çözümüne yönelik bir eğilimin var olduğu ve bu eğilimin kültürel bir temele dayandığı bir gerçektir. Özellikle, ataerkil yapının daha çok baskın olduğu bölgelerde, cesaret ve öç alma yönünde kışkırtıcı unsurları gözlemek daha kolaydır. Şiddet kültürü ortamında sosyalleşmiş çocukların ve ergenlerin, okullarda kendi akranları arasında ortaya

⁴ Şiddetin ne olduğuna ilişkin geniş izahlar için bk. Celal Türer, “Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi”, *Şiddet Karşısında İslam*, ed. Bünyamin Erul (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 13-26.

⁵ 1968-2003 yılları arasında terör ve şiddet nedeniyle İslam coğrafyasında 6 binden fazla terör saldırısı olmuş ve bu saldırılarda 36 bin kişi hayatını kaybetmiştir.

çıkan en ufak bir anlaşmazlığı bile şiddet yoluyla çözmeye çabalarını bu çerçevede açıklamak mümkün telakki edilmiştir. ⁶

Yapılan araştırmalarda şiddetin toplumsal nedenleri arasında yoksulluk, eğitimsizlik, kötü aile koşulları, küresel eşitsizlik, şiddete eğilimli gruplar içinde yer almak, kitle iletişim araçları ve popüler kültürün etkisi, çocuklukta yoğun şiddete maruz kalmak gibi faktörlerin olduğu tespit edilmiştir. Öğrenci şiddetinin temelinde ise genel olarak aile sorunları (aile içi şiddet, ekonomik sorunlar, boşanmalar, ailenin ilgisizliği vb), kitle iletişim araçlarının etkisi, yanlış arkadaşlık, uyuşturucu, özentî, okul başarısızlığı, iletişim eksikliği gibi çok sayıda faktörün olduğu bilinmektedir.⁷

Toplumlarda yaşanan şiddet türlerinin daha ziyade devletlerin ya da şahısların menfaat ve çıkar ilişkisine dayalı olduğu dikkat çekmektedir. Bu çerçevede örneğin içinde yaşadığımız coğrafyanın, Batılı güçler tarafından çeşitli çıkar ve menfaatler doğrultusunda yeniden dizaynı için, Afganistan'dan Mısır ve Libya'ya, Balkanlar ve Kafkaslardan Yemen'e kadar uzanan bölgenin bir ateş çemberine dönüştürüldüğü ortadadır. Çoğu zaman demokrasi getirmek, diktatörlerle mücadele etmek ve aşırılığı ortadan kaldırmak gibi sebeplerle bölgede fiilen şiddete başvurulmaktadır. Bunu yaparken emperyal güçler, yalnızca kendi çıkar ve menfaatlerini esas almakta ve başvurdukları şiddeti meşru bir eylem olarak görmektedirler.⁸ Nasıl bir zihin yapısının bu tarz sonuçları ortaya çıkardığını tespit etmek adına Mâtürîdî'nin değerlendirmeleri dikkate değerdir: İnsanların beşerî yapılarında nefsanî istekler olduğunu söyleyen Mâtürîdî, insanların kendileriyle baş başa bırakıldıkları durumda menfaat paylaşımında ve çeşitli üstünlük, şeref ve hükümranlığın ele geçirilmesinde mutlaka birbirleriyle çatışacaklarına ve bunun da nefreti körükleyerek kanlı mücadelelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vereceğine dikkat çekmiş ve bu tavrın evrenin yaratılış gayesiyle örtüşmediğini beyan etmiştir.⁹

Şiddetin ayrıca bireysel nedenlerinden de söz etme imkânı mevcuttur. Bunlar arasında "kendine güvensizlik, yalnızlık, iletişimsizlik, korku, öfke hakimiyetsizliği, dini yanlış anlama ve yorumlama" gibi unsurlar öne çıkmaktadır.

⁶ Hayati Hökelekli, "Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5/14 (Aralık 2007): 65.

⁷ Hökelekli, "Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler", 68.

⁸ Şinasi Gündüz, "Din ve Şiddet Paradoksu", *Milel ve Nihal*, 13/2 (2016): 19.

⁹ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi, (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 6.

Bir toplumda güven, barış, adalet, hakkaniyet, merhamet, sorumluluk gibi değerlerin sarsılması, bazı değerlerin kaybolması ve önemini yitirmesi durumunda, çocuk ve gençler sağlam bir karakter ve bütünleşmiş bir kişilik geliştiremezler. Bireylerin ve toplumun ruh sağlığı ciddi bir tehdit altına girer; toplumsal bütünleşme ve dayanışma zayıflar, kişi kişinin kurdu haline gelir. Bu durum şiddetin toplumda yaygınlaşmasına vesile olur.¹⁰

Ne için, hangi amaç için yaşadığını bilemeyen ve bulamayan kişilerde “huzursuzluk, “stres”, “bıkkınlık”, “anlam boşluğu” ortaya çıkar. Bu durumda insanın kendine ve çevresine “yabancılaşması”, “donuklaşması” ve “otomatikleşmesi”nden söz edilir.¹¹ Bu durum değerlerin şiddetin önlenmesinde temel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Kültür ve geleneğimizde ahlakî değerleri düşünce sistemlerinin merkezine yerleştirmiş olan Yunus Emre ve Mevlana gibi şahsiyetler, günümüz için de ilham verici modellerdir.¹² Yalnızca bilgi ya da kültür düzeyinde öğrenilen ve öğretilen dinin, kötülüklerle başa çıkmada ve ahlakî cesareti harekete geçirmede çok fazla bir etkisinin olmayacağı açıktır. Bu yüzdendir ki, din eğitimcileri son yıllarda din eğitiminin amacını, dini kimlik oluşumu çerçevesinde ifade etmeye başlamışlardır.¹³

Toplumda şiddetin etkisini devam ettirmesi, onun öğrenilmesini ve yaygınlaşmasını kolaylaştırmakta ve şiddet olgusunun devamına zemin hazırlamaktadır. Bu itibarla toplumda şiddetin yaygınlığının azaltılması yönünde tedbir ve önlemler alınması gerekir. Bu çerçevede tüm devlet kurumları başta olmak üzere sivil toplum örgütleri ve gönüllü her türlü kuruluşların gayret ve çabalarına ihtiyaç vardır.

Şiddetin ortaya çıkmasında birçok neden vardır. Ancak bu nedenler arasında şiddete sebep olabilecek her türlü kargaşa, fitne, zulüm ahlaksızlık ve kötülüğe karşı bir duruşa sahip olan dinler yer almaz. Tam tersine dinler barışı, hoşgörüyü, adaleti, iyiliği ve benzeri pozitif değerleri aşılacaktır.¹⁴ Dinimizin de şiddete karşı bir duruşa sahip olduğu, insanları ahlaki yönden zenginleştirmeyi

¹⁰ Hökeleki, “Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler”, 63.

¹¹ Hökeleki, “Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler”, 64.

¹² Hökeleki, “Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler”, 75.

¹³ Abdullah Özbolat- Saffet Kartopu, “Kimlik ve Din”, *Kimlik ve Din*, ed. Abdullah Özbolat – Mustafa Macit, (İstanbul: Karahan Kitabevi 2016): 25-38; Erol Erkan, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, Ankara 8/8, (2013): 1825-1837.

¹⁴ Şinasi Gündüz, “Din, Terör ve Şiddet”, *Avrupa Günlüğü*, 2 (2003): 213.

hedeflediği bir gerçektir.¹⁵ Yapılan araştırmalar doğru inançların şiddeti önleme konusunda olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.¹⁶

3. DİN-DİNDARLIK VE ŞİDDET İLİŞKİSİ

Şiddet; dini öğretilerin hiçbiri tarafından kabul edilmeyen bir olgudur. Ancak realitede “dindar” olarak bilinen toplumlarda da şiddet olgusunun varlığını devam ettirdiği, dolayısıyla da dindarlığın şiddeti engelleme noktasında yetersiz kaldığı görülmektedir. Şu halde acaba gerçekte dindarlık, şiddeti nasıl etkilemektedir? Dindarlığın ve dini başa çıkma tarzlarının şiddetle ve şiddeti meşrulaştırma ile bir ilişkisi olabilir mi? Yoksa tam tersi şekilde din aslında şiddete mani mi olmaktadır? Eğer öyleyse niçin toplumsal realitede yeterince mani olamamaktadır? Bu çerçevede, öncelikle “din” ve “dindarlık algısı” üzerinde durmak icap eder. Dindarlık algısının şiddet üzerindeki etkisi ve din-şiddet ilişkisi bağlamında meselenin inancı ilgilendiren boyutları birinci derecede ele alınıp değerlendirilecek, ardından şiddetin aslında bir din mi yoksa dindarlık sorunu mu olduğu hususu tartışmaya açılacaktır.

Arapça kökenli olan din kelimesinin; “adet, huy, itaat, hükmetme, yol, kanun, hukuk, hüküm, hesap günü” gibi anlamları vardır. “Din, İngilizcede “religion” kelimesi ile ifade edilir. Bu kelime “Tanrı ya da aşkın bir sisteme olan inanç” demektir. Türk Dil Kurumu dini, “Tanrı’ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum”¹⁷ olarak tanımlamıştır. Son derece kompleks ve kapsamlı olan din kavramı psikolog, sosyolog, teolog ve tarihçiler tarafından farklı şekillerde anlaşılmıştır.

Dinler tarihçileri de dinin farklı yönlerini ön plana çıkararak pek çok din tanımı yapmışlardır. Bu bağlamda Günay Tümer, İslam âlimlerinin yaptığı din tanımlarını da bir araya getirerek dini şu şekilde tarif etmiştir: “Din, peygamberlerin tebliğlerine dayanan ve Yüce Allah tarafından kurulan, mensuplarını, yani akıl sahibi şuurlu insanları, kendi irade ve arzularıyla hayırlı

¹⁵ İslam’ın şiddete karşı olan tavrını destekleyen pek çok âyet vardır. Bunlara örnek olarak bk. en-Nisa 4/148; el-Mâide 5/32; el-A’râf 7/28; el-Enfal 8/61; en-Nahl 16/90.

¹⁶ Yapılan bir araştırmada çocukların dindarlığındaki inanç boyutu ve maruz kalınan aile içi şiddet düzeyi arasındaki ilişkiye bakıldığında inanç boyutu puanı arttıkça maruz kalınan aile içi şiddet düzeyinin azaldığı tespit edilmiştir. (bk. Yasemin Davarcı- Hasan Kayıklık, “Çocukların Aile İçinde Şiddete Maruz Kalmaları ve Dindarlıkları Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 32/3, (2016): 131).

¹⁷ Türk Dil Kurumu, “din”, erişim: 20 Haziran 2019, <http://www.tdk.gov.tr>.

olan şeylere sevk eden, dünya ve ahirette saadet ve kurtuluşa ulaştırın bir ilahi kanundur."¹⁸

Arapça "din" kelimesi ile Farsça olan "dâr" kelimesinin birleşmesinden oluşan dindar kelimesi ise "dinin emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı, din işlerinde titiz ve dikkatli olan kişi" olarak tanımlanmıştır.¹⁹ Dindarlık; "bir dine inanmak, inanç ve amel boyutunda gerekli bilgilere sahip olmak, bunları içselleştirerek tecrübe etmek, hayat süreçlerinde dini merkeze oturtmak ve tercihleri bu doğrultuda şekillendirmek" olarak tarif edilmiştir.²⁰

Bu atmosfer içinde dinlerin şiddet üretmediğini ortaya koymak önemli olmakla birlikte yeterli değildir. Acaba niçin dindarlık şiddeti ortadan kaldırmaya mani olamıyor? sualine de cevap vermek icap etmektedir. Önemli bir etken olarak öne çıkan ve pek çok anlatının konusu haline gelen dindarlığın şiddeti engellemede yetersiz kalması, üzerinde dikkatlice düşünülüp sonuçlar çıkartılması gereken bir durumdur. Zira dindarlığın genel olarak iyilik, erdem, fazilet, hayır vb. türünden neticeler ortaya çıkarması beklenmektedir. Özü itibari ile de öyledir. Zira din insanları birbirine bağlayan, topluma huzur, güven ve düzen veren en önemli unsurlardan biridir. Kişiyi kimlik ve aidiyet duygusu kazandırır, yapısal ve kültürel işlevleri yerine getirir, insana bir dünya görüşü sunar. Toplumun bireyleri arasındaki gerilimi düşürür. Çatışma potansiyelini ve farklılaşmayı azaltarak şiddet davranışını engeller. Ahlâk, vicdan, günah gibi men edici araçlarla otokontrol sağlar. Din ölüm, hastalık, eşitsizlik gibi acı verici durumlara katlanma becerisi kazandırarak bireyi içine düşebileceği zor durumdan ve buna vereceği aşırı tepkilerden alıkoyar ve onun şiddete yönelmesini önler.

Müslüman toplumlarda şiddet ve terör vak'alarının mevcudiyeti ve devamlılığı, dış mihrakların etkisinin baskılanabildiği ortamlarda, bunun altında yatan bazı başka nedenlerin de bulunduğu ve bunlarla yüzleşmek gerektiğini göstermektedir. Bu realite, "Aslolan nasıl bir dindarlıktır?" sorusunu gündeme getirir.

Dindarlık oldukça geniş, çok boyutlu, kompleks ve kapsayıcı bir kavramdır ve zaman içinde dönüşebilir. Dindarlığı sadece dini metinler üzerinden anlamak boşuna bir çabadır. Dindarlık dini metinler tarafından şekillendiği kadar;

¹⁸ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1 (Ankara, 1987): 231.

¹⁹ Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), 154.

²⁰ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 68.

gelenek aktarımından, zihinsel, ahlakî ve psiko-sosyal gelişimden etkilenerek şekillenmektedir.²¹

Dindarlığın nasıl olmaması gerektiğine ilişkin izahlar, onun gerçekte nasıl olması gerektiğine dair de fikir vermektedir. İnsanlar cinsiyetlerine, yaşlarına, mesleklerine, aldıkları eğitime, yetiştirilme şekillerine, karakterlerine, zekâlarına ve daha bir çok duruma göre değişkenlik gösterebilen bir dini algılama biçimine sahiptirler ve bu algılarına göre dindarlık geliştirirler.²² Dindarlığı etkileyen çok sayıda faktör olunca araştırmacıların geliştirdiği bir çok dindarlık modelinden bahsetme imkânı olmuştur. İslam kültüründe dindarlık; taklidi ve tahkiki dindarlık olarak iki şekilde değerlendirilmeye müsaittir.

Taklîdî dindarlık üzere olan bir kişi, şiddet içeren tavır ve davranışlarını meşrulaştıracak bir gerekçe arar. Çünkü her şiddet hareketi kendisini mutlaka bir kaynağa dayandırır. Bu kaynak bir kült, ritüel, bir söylem, siyasî ya da ideolojik bir bildirge, bir argüman olabileceği gibi, dinsel bir inanış ya da kutsal kitap da olabilmektedir.²³ Şiddet uygulayan ve çatışmalarını dini kimlik üzerinden yapmayı tercih eden bazı kişiler, dini referansları kendilerini haklı çıkaracak şekilde yorumlayarak eylemlerini meşru göstermek isterler.²⁴ Bu bilgiler bize göstermektedir ki, cehalet ve taklide dayalı dindarlık şiddeti önlemede yeterli bir tesir icra edememektedir. Böyle bir dindarlığı benimseyen kişi dini emirleri doğru ve sağlıklı şekilde anlayıp hayatına tatbik etme noktasında zayıf kalmaktadır. Bu nedenle dini, dindar olduklarını ileri süren insanların eylemleri üzerinden tanımaya ve anlamaya çalışmak isabetli bir tutum olmaz.

Görüldüğü üzere dindarlık değişkenlik gösteren bir olgudur. Din ve dindarlık kavramları düşünüldüğünde dinin tek, dindarlığın ise ilgili dine inanan kişi sayısınca çok çeşitli olabileceğini bilmek konuyu değerlendirmek için bir gerekliliktir. Bu durumda bir dine inanan insanların yaptığı bütün eylemleri dine mal etmek yanlış olacaktır. Sonuç itibarıyla toplumlarda şiddetin meşruiyetine dinden bir dayanak bulunamıyor olması, şiddetin ortadan kalkması için yeterli olamamaktadır. Bu durum kendilerini dindar olarak tanımlayan bazı kişilerin dini temsil noktasındaki kusurlarına işaret etmektedir. Burada çatışmanın vahiy ile

²¹ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, trc. Abdülkerim Bahadır (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 83-103.

²² Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2, (Bursa, 2009): 1-26.

²³ Şinasi Gündüz, "Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zeminini", *İslâmiyât* 5/1 (2002): 35.

²⁴ Celal Çayır – Çetin Özer, "Din ve Şiddet Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2011): 1, 4.

hayat arasındaki ilişkiyi doğru şekilde kuramamaktan kaynaklandığını, sorunun değerler ve inançlar arasında yaşandığını ve öne çıkarılması gereken kavramın hak ve hakikat olduğunu ifade etmek gerekir.

İlk insan olan Hz. Âdem'in çocukları arasında tezahür etmesinin ardından şiddet bütün devirlerde nesiller yoluyla günümüze kadar varlığını devam ettiren toplumsal olgular arasında yer almıştır. Bazı çevreler şiddetin kaynağını din ve onun kutsal metinlerindeki referanslar olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Bu iddia sahipleri çeşitli gerekçelerle bu görüşlerini temellendirmek isterler. Bu gerekçelerin en önemlilerinden biri dinlerin kutsal metinlerinde şiddet içeren çeşitli ibarelerin yer alması, diğeri de dine inanan toplumlarda şiddetin oldukça yaygın bir olgu olmasıdır. Bu algının bir sonucu olarak dikkat çeken şiddet tutumları din kaynaklı olarak görülmeye başlanmış ve o toplumun hayat tarzı olarak sunulmuştur. Aslına bakılırsa hemen hemen bütün dinî metinlerde şiddetle ilgili olabilecek çeşitli ifadeler rastlamak mümkündür. Örneğin Eski Ahit'te İsrailoğulları düşmanlarını öldürmeye, yıkıp yakmaya, mallarını yağmalamaya davet edilir.²⁵ Yeni Ahit metinlerinde de Mesih düşmanlarının yok edilmesi ve onlara yönelik öfke ve nefret temaları şiddet, kılıç ve kan vurgusu üzerinden yapılmaktadır.²⁶

İslam dininde şiddetin olduğu savunusu çeşitli şekillerde temellendirilmektedir. Bunlardan biri şiddete sevkeden bazı âyetlerin bulunduğu hususudur. Diğeri ise Allah tarafından insanların şiddete meyyal bir şekilde yaratıldığı ve dolayısıyla şiddetin bu yaratılıştan dolayı insanlar arasında oldukça yaygın bir olgu olduğu iddialarıdır. Bu iddialardan her birini ayrı ayrı ele alarak değerlendirmek konunun vuzuha kavuşması açısından önem arz etmektedir:

İslam dininde şiddetin mevcudiyeti ve teşvik edildiği iddiası şu üç temel konu çerçevesinde ispatlanmaya çalışılmaktadır:

1. Habil- Kabil kıssası.²⁷

2. İnsanın yaratılışında olduğu düşünülen "fesat çıkarma ve kan dökme" özelliği.²⁸

3. İslam'da yer alan cihad olgusu.²⁹

²⁵ Örnekler için bk. Çıkış, 32/27-28; Samuel, 15/2-3.

²⁶ Matta 10/34-35; Luka 19/36-38.

²⁷ el-Mâide 5/27-31.

²⁸ el-Bakara 2/30-32.

²⁹ el-Furkan 25/52; el-Ankebût 29/69.

Bu gibi başlıklar şiddetin insanın fitratında bulunan ve yahut da meşru sayılan bir olgu olduğunu gösterir mi? Müslüman toplumlarda şiddetin mevcudiyeti, İslam'ın kendinde şiddetin bulunduğu savını destekler mi? Yoksa bu anlayış, toplumda kabul görmüş çeşitli örf ve adetlerin tamamını din saymanın doğurduğu bir yanılgıdan mı kaynaklanmıştır? Bu sorulara cevap verebilmek için her bir başlığı ayrı ayrı değerlendirmeye ihtiyaç vardır.

3.1. Habil – Kabil Kıssası

Kur'an-ı Kerim'de Habil ve Kabil kıssası isim verilmemekle beraber Maide Suresi 27-31. ayetler arasında geçmektedir.³⁰ İlgili âyetlerde Habil ve Kabil'le ilgili bilgiler isim verilmeden zikredilir ve oldukça sınırlıdır. Kur'an'da ikisinin beraber Allah'a kurban takdim ettikleri, birininki kabul edilirken diğerinin kurbanının kabul edilmediği ve kurbanı kabul edilmeyenin kurbanı kabul edilen kardeşini öldürdüğü bilgileri yer almaktadır. Öldürülen kardeşin, diğerine "Eğer sen beni öldürmek için bana el uzatırsan, ben seni öldürmek için sana uzatmam. Çünkü ben âlemlerin rabbinden korkarım" (el-Maide 5/28) demesi onun takva sahibi ve iyi bir insan olduğunu göstermektedir. Bu kıssa daha detaylı şekilde şöyle izah edilebilir: Allah'a sunduğu kurbanı kabul edilmeyen Kabil, kurbanı kabul edilen Habil'i kıskandığı için ona "Seni mutlaka öldüreceğim" der. Buna karşılık Habil, Kabil'in kendini öldürme niyetinde olduğunu bilse de, Kabil'i öldürmeye teşebbüs etmeyeceğini, kardeşi Kabil'in bu tasarrufuyla cehennem ehlinden olacağını, kendisinin ise bu hususta Allah'tan korktuğunu ifade eder. Bu hatırlatmaya rağmen Kabil kendi nefesine yenik düşerek Habil'i öldürür. Daha sonra da yaptıklarından pişmanlık duyar.³¹

Bu âyetlere bakıldığında, aslında Kabil'in ızdırari olarak değil, kendi özgür iradesiyle kötülükte bulunduğu ve ardından da yaptıklarından pişmanlık duyduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu kıssa aslında onun kötülüğe mecbur bırakılmadığını, kendi nefesine hükmedemediği, yahut da bunu yeterince dilemediği için kötülüğü tercih ettiğini ve bu yaptığı davranışın cezasını da çekeceğini göstermektedir. Burada sorgulanması gereken şey, Allah'ın Kabil'i kötülüğe meyyal bir fitratta yaratmış olması değil, Kabil'in kötülükten yana kullanmış olduğu kendi irade ve tercihidir. Çünkü onu kötü fiile zorlayan, onun kendi fitratı değildir. Eğer Allah onu kötülüğe mecbur bırakmış olsaydı, o takdirde Habil'i de zorlamış olması gerekirdi ve o da Kabil'in yaptığıнын aynısını yapardı.

³⁰ Müfessirler bu iki Âdemoğlunun, Âdem'in gerçek oğlu olan Habil ve Kabil olma ihtimalini dile getirmişlerdir. (Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Tevilatü'l-Kur'an*, nşr. Ertuğrul Boynukalın- Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Darü'l-Mizan, 2005), 4: 198.

³¹ bk. el-Maide 5/27-31.

Habil'in kendi iradesini iyi yönde kullanabilmesi, Kabil'in buna mecbur olmadığını açık bir göstergesidir.

3.2. İnsanın Yaratılışında Olduğu Düşünülen "Fesat Çıkarma ve Kan Dökme" Özelliği

İnsanlık tarihinde savaşların hiç bitmemesi, hemen hemen bütün toplumlarda kin ve nefrete dayalı şiddet örneklerinin görülmesi, "acaba şiddet insanın fıtratına Allah tarafından yerleştirilen ve onsuz yapamadığı normal bir dürtü müdür? Allah insanları şiddet uygulayan bir yapıda mı yaratmıştır? suallerini hatıra getirmektedir.

Hayvanlar âleminde ihtiyacından fazlasına talip olmama, yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunma gibi tavırlar görülürken³², insanın şahsî çıkar için kavga ve şiddete müracaat etmesi, kötülüğü dileyerek yaptığını göstermektedir. Çok girift ve karmaşık bir yapıya sahip olan insan, yerine göre zorba, yerine göre kurban olabilir. Nefse fücür ve takvanın ilham edilmesi de³³ bu kapsamda düşünülebilir. Ancak bu durum insanda iyi güçler olmadığı, ya da onun dilediğinde iyi yönünü geliştirerek ahlakî öğretilere sahip çıkamadığı anlamına gelir mi?

İnsan öz olarak şiddete ve kötülüğe değil, tam tersine hayra ve iyiliğe yatkındır.³⁴ "Biz insana doğru yolu gösterdik. İster nankörlük etsin, ister şükredici olsun" (el-İnsan 76/3) âyeti insanın yaratılışındaki iyilik vasfının kötülüğe göre daha baskın³⁵ olduğunu göstermektedir. İnsan, aklının ve iradesinin aradığı şeyi dinde bulur. Din ne insandan yaratılışındaki kuvvetlerden herhangi birini iptal etmesini istemiş, ne de bir iş için yaratılmış olan bir kuvvetini o işi yapamayacak hale getirmesini talep etmiştir.³⁶ Yüce Allah insanı ahlakî bir özne, yani akıllı, özgür ve sorumlu bir varlık şeklinde, İslamî dilde 'mükellef' bir varlık olarak yaratmış ve ayrıca ona elçi ve kitap göndererek yardımda bulunmuştur.

İslam dünya görüşünün özelliği ve onu cahiliyeden ayıran temel vasıflar: İnsana kim olduğunu öğretmesi, insan benliği içindeki güzel ahlak hasletlerini örten kirli ve çirkin içgüdüleri açığa çıkararak bunlardan arınmanın yollarını

³² Hayvanların kendilerini tehdit altında hissettikleri ve engellendikleri zaman saldırganlaştıkları, hiçbir zaman katil ve işkenceci olmadıkları, tok oldukları zaman başka canlılara saldırmadıkları yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. (bk. Nevzat Tarhan, "Şiddetin Psiko-Sosyopolitik Boyutu", *Şiddet Karşısında İslam*, ed. Bünyamin Erul, (Ankara: DİB Yayınları, 2015): 77.

³³ eş-Şems 91/8.

³⁴ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutlarıyla İnsan* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 37.

³⁵ Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutlarıyla İnsan*, 62.

³⁶ Ahmet Akbulut, "Müslüman Zihnin Oluşturulmasında ve Geliştirilmesinde Kelam İlminin İşlevi", *Journal of Islamic Research : İslami Araştırmalar*, 27/3 (2016): 226.

göstermiş olmasıdır. Din ona bencillikten, sorumsuzluktan, zamanı boşa harcamaktan korunmanın, insanlığa ve kendilerine nasıl faydalı olabileceklerinin yollarını göstermiştir. Tabi bunların yanında insanlar kendi şahsiyetlerini diğer insanların ve toplumun faydası için nasıl feda edebileceklerini de öğrenmişlerdir.

İyi ile kötü arasında tercih yapabilecek akıl ve idrak gücüne sahip kılınan insan, her ikisine eşit uzaklıkta bırakılmamıştır. İnsanları mükellef olarak yaratan Allah'ın onları iyiyi kötüden ayırmasını bilen temyiz ehli kıldığını, akıllarına kötü davranışı çirkin, iyi davranışı da güzel gösterdiğini, yine onların zihinlerine güzeli çirkinine tercih etmeyi, iyi kimseleri övüp kötülerini kınamayı doğru bir davranış olarak yerleştirdiğini ifade eden Mâtürîdî tüm bunların insanlara kötüden yüz çevirip iyiye yönelmeleri için Allah tarafından bir çağrı olduğuna işarette bulunmuştur.³⁷

“Hani Rabbin meleklere: ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım/yapacağım.’ demişti. Melekler, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi yaratacaksın ey Rabbimiz? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve boyun eğiyoruz.’ dediler. Allah, ‘Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.’ dedi. O (Allah) Âdem’e bütün esmayı öğretti. Sonra onları meleklere arz edip ‘Davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin.’ dedi. Onlar da, ‘Sübhansın Ya Rab! Biz senin bildirdiğinden başkasını bilmeyiz. Âlim ve hakim olan şüphesiz sensin’ dediler.” (el-Bakara 2/30-32) âyetlerinde de insanın iki yönüne dikkat çekilmiştir. Bir tarafta; Allah’a ve varlıklara karşı sorumluluklarını yerine getiren, onlarla iyi ilişki içinde bulunan, yaratılış gerçeğine (fıtrata) uygun davranan, sâlih ameller üreten insan; diğer yanda sorumluluklarını yerine getirmeyen, iyi ilişki içinde bulunmayan, fıtratına aykırı davranan insan. Kur’an’â göre “en güzel şekilde yaratılan”³⁸ ve “halife” olarak nitelendirilen insan aynı zamanda “fesat çıkarma, kan dökme” kabiliyetine de sahiptir.³⁹ Buradan anlaşılan şey Allah'ın kullarına iyi ve kötüyü açıkladığı, onları iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilecek bir vasıfta yarattıktan sonra iyi olana teşvik ettiği, zihnî kapasitelerine de iyi olanı kötü olana tercih etme duygusunu yerleştirdiği gerçeğidir. Bu demektir ki insan sonucunda ceza göreceği bir fiilini ilâhî zorlama ile gerçekleştirmez. Yani Allah kulunu zorla kötü bir fiili işlemeye mecbur tutmaz.⁴⁰ Şu halde insan kendi

³⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, 351. Allah'ın kötülüklerden sakınanlar ve güzel davrananlarla beraber olduğunu ifade eden âyet (en-Nahl 16/128) Mâtürîdî'nin bu açıklamalarını doğrular mahiyettedir.

³⁸ et-Tîn 95/4.

³⁹ el-Bakara 2/30.

⁴⁰ İnsanın fiillerini kendi dilemesiyle gerçekleştirdiğini gösteren âyet örnekleri için bk. el-Kehf 18/29; el-İnsan 76/29; en-Nebe 78/39.

fiillerinin failidir ve iyi yahut kötü fiillerden birini tercih edip gerçekleştirecek bir donanımda yaratılmıştır. Buna rağmen insan dilediği takdirde kötülük yapabilme potansiyeline de sahip kılınmıştır. Mâtürîdî insanın bir şeyin hem kendisine hem de zıddına yönelik kudrete sahip kılınmasını özgür oluşunun delili olarak zikreder.⁴¹ İyiliği gerçekleştirme konusunda çeşitli yönlendirmelere rağmen yine de kötü olanı tercih ederek kötüye yönelen kişinin sorumluluğunu yaratıcıyla ilişkilendirmek ve onu kötü fiilin sebebi olmakla nitelemek isabetli olmaz.

İnsanların iyilikler dururken ve iyilik yönünde teşvikler varken kötülüğü tercih etmesinin elbette birtakım sebepleri olacaktır. Bu sebeplerin neler olabileceğine ilişkin değerlendirmede, bir kişiyi kötülüğe sevk eden sebepler arasında, aşağı (süflî) arzuların baskısı, gaflet, öfke, acelecilik, tarafgirlik veya günahından sonra tövbe edip bağışlanma umudu gibi faktörler zikredilmiştir.⁴² Bütün bu sebeplerin kişinin kendi fiili olduğu ortadadır. O halde günahın sebebi de kader değil, kulun kendi tasarrufudur. Yoksa Cenâb-ı Hak insanlara kader gücüyle zorla günah işletip sonra da onları cezalandıracak değildir. Buradan hareketle iyi ve kötü amellerin kişinin kendi fiili olduğu ifade edilerek⁴³, imanın emredilmesi, inkârın da yasaklanması, kişinin imanla mükellef tutulup inkâr ettiği takdirde ceza göreceğinin hatırlatılması, iman ve inkâr gibi tasarruflar, kulun kendi fiili kapsamında değerlendirilmiştir.⁴⁴ Diğer taraftan ilke olarak yüce Allah fiillerde şerri değil, hayrı murad etmektedir. Buna göre bir şey hayır olduğundan dolayı emrolunmuş, şer olduğu için de yasak edilmiştir. Allah şerri murad etmeyeceği gibi şerden razı da değildir. Yüce yaratıcının iyilikleri emredip çirkinlik ve fenalıkları yasakladığını beyan eden âyetler olduğu gibi⁴⁵ kullarının doğru yoldan sapmalarından razı olmadığına dikkat çeken âyetler de vardır.⁴⁶ Demek ki Allah kullarına irade vererek kendilerini sorumlu tutmuş ve onları şer işlemeye mecbur bırakmamıştır. Bu demektir ki, kul tarafından gerçekleştirilen iyi ve kötü bütün fiiller kendi kazanımlarının bir sonucudur. Bu gerçeğe dikkat çeken alimler içinde Mâtürîdî, (ö. 303/916) Allah'ın kulu için doğru olan şeyleri yapmasına vesile olan sebepleri yaratmasını büyük bir lütuf ve ihsan olarak değerlendirmiş,⁴⁷ Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ise kulun herhangi bir fiili

⁴¹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 421.

⁴² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 527; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8: 234-235.

⁴³ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 527; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8: 234-235; Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. George C. Anawati, (Kahire:Müessesetü'l-Mısriyyeti'-âmmé, 1962) 8: 164-165.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 619.

⁴⁵ bk. el-A'râf 7/28; en-Nahl 16/90.

⁴⁶ bk. et-Tevbe 9/96.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 192.

işlemek için bir iradeye sahip olmadığının kabulü durumunda, onun tarafından işlenen taat ve masiyet türünden her türlü fiilin Allah'a nispet edilmesi gerekeceğini ve bu durumda yaratıcının çirkin, kötü ve günah fiillerin sahibi olmakla niteleneceğini, bunun ise kabul edilebilir bir durum olmadığını hatırlatma gereği duymuştur.⁴⁸ Yüce yaratıcı doğru ile yanlışın açıklamak suretiyle kuluna iki şey arasında tercih yapma hürriyeti vermekle kalmamış, bu ikisi arasından doğru olan alternatifini güzel gösterip ona davet ederek ayrıca bir yönlendirmede bulunmuştur. Bu yaratılış ve teşvikler Cenâb-ı Hakk'ın kulunun akıl yürütmesi için gerekli olan fizyolojik ve psikolojik unsurları hazır hale getirdiği anlamına gelir.⁴⁹

İnsanda bulunan bencillik, kıskançlık, açgözlülük, acımasızlık, aldatma ve korkaklık gibi ahlâkî zaafaların kaynağı da özgür insandır. Bütün bunlardan sonra insanlar kaderi bahane ederek yaptıkları kötü işleri haklı çıkaramazlar⁵⁰, zira kaderin insanların işledikleri fiiller üzerinde sevk edici veya zorlayıcı bir etkisi yoktur.⁵¹ Eğer kader insanları zorlasaydı o zaman insanlar yaptıkları fiillerin zıddını işleme imkânına sahip olamazlardı. Her ne kadar fiiller yaratılış yönünden Allah'a ait olsa da, bu fiillerin itaat veya isyan haline dönüşmesi kullara aittir. Diğer taraftan insanlar fiillerini gerçekleştirdikleri sırada kaza ve kader akıllarına gelmediği gibi, onları kaza ve kaderden ötürü yaptıkları hissine de kapılmazlar. Herkes gerçekleştirdiği fiili ve alternatifini yapma gücüne sahip olduğunun şuurundadır. Mâtürîdî kişinin yaptığı işe güç yetirmesini, yaptığıının alternatifini yapabilecek durumda olma şuuruna sahip bulunmasını ve herkesin bu realiteyi kendi benliğinde hissetmesini gerçekte onun ihtiyar sahibi olduğunun delili olarak zikreder.⁵² Sabunî de "İnsan kendine özgü bir iradeye sahip olduğunu nefsinde zaruri olarak bilir."⁵³ söylemiyle aynı gerçeğe işarette bulunmuştur. Bütün bu yönlendirmelere rağmen kişi kendi nefsinin tercih ve arzularına uyarak ilâhî

⁴⁸ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, (Ankara: DİB Yayınları 2003) 2: 176-177.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 210.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 491; Fiilde kulun irade ve gücünü en aza indiren Cebriyye ve bazı Eş'ariyye alimleri dışında kalan Mâtürîdî ve özellikle de Mutezilî düşünürlerin neredeyse tamamı kulun kendi fiilinin sahibi olduğu inancını benimsemiştir. Mutezile'nin konu hakkındaki yaklaşımı ve değerlendirmeleri için bk. İlyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2004): 3-24.

⁵¹ Kulun fiilindeki tasarrufun onun elinde olduğunu gösteren ayetler için bk. el-En'am 6/153; el-İnsan 76/3.

⁵² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 492-493.

⁵³ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-din*, nşr. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2000), 71.

rehberden yüz çevirirse tamamen bilinçli ve iradeli bir şekilde gerçekleştirdiği bu davranışın sonuçlarına katlanmaya da hazırlıklı olmalıdır.

Şu halde insan eliyle meydana gelen kötülüklerin kaynağı yaratıcı değil, akli yerine tabiatına esir olan insandır.⁵⁴ Tabiatına esir olan insan süflî taleplerinin peşine düşer. İblis de insanı melek olmak ve ebedi yaşamakla kandırmıştır.⁵⁵ Tabiatına uyan insan ya Allah'ın affına güvendiğinden tövbe ettiği takdirde affolunacağını umarak⁵⁶ veya şeytanın tahrikine kapılıp nefsinin hilelerine aldanarak, ya da zevk ve arzularının peşine düşerek kötülüklerle meyletmektedir.⁵⁷

İnsanda bulunan fesad çıkarma ve kan dökme özelliğinin nedenlerinden biri de özgürlüğü gerçekleştirmektir. Eğer insan fesad çıkarıp kan dökmeye mahkum ve mecbur olmuş olsaydı, o zaman insanın buna mecbur tutulmasının hikmeti sorgulanabilirdi. Halbuki insanın böyle bir mecburiyeti yoktur. Sadece insan dilediği takdirde iradesini fesad çıkarıp kan dökme yönünde de kullanabilmektedir. Bu durum onun fiil sahibi olduğunu ve iradesini dilediği yönde özgürce kullanma iktidarında olduğunu göstermektedir. Özgür irade, hayır ve iyilik için de ilk ve en önemli şarttır. Özgür iradeye sahip varlıkların iyi ve kötü arasında tercih yapabilmeleri için de kâinatın içindeki kötülüklerle birlikte yaratılmış olması gerekir.⁵⁸ Yine özgürlüğün gerçekleşmesi için birbirinden farklı olan alternatiflerden birinin irade ile tercih edilebilir olması gerekir. Mâtürîdî'ye göre tercihin (ihtiyar) şartı kişinin aklına geleni yapması değil, yapılması en uygun olanı seçip yapmasıdır.⁵⁹ Tercihler arasında uygun olanlar kadar olmayanlar da yer alır. Bu alternatifler doğru ile yanlış, hak ile batıl, hidâyet ile dalâlet seçeneklerinde görüldüğü gibi birbirine tamamen muhalif olabilir. O halde tercih için elverişli bir alan, yani birden fazla ve birbirine zıt farklı alternatifler gerektiği gibi, onları seçebilecek ruhî bir kudrette olmak da lazımdır. Ahlâkî hareketlerinde hür olmayan insanın mes'ul ve mükellef tutulması mümkün değildir. Kişinin neden yaptığını bilmediği bir şeyi yapması veya o şeye zorlanması onu ihtiyârî bir davranış olmaktan çıkarır.

Allah insana iyi ve kötüyü birbirinden ayırması için akıl, düşünce, irade ve ihtiyar gücü vermiş, elçileri vasıtasıyla ona hitap etmiş ve yol gösterici kitaplar

⁵⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, 17.

⁵⁵ el-Araf 7/20.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5 : 78.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, 18, 19; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 78.

⁵⁸ Muhtaba Musawi Lârî, "Divine Justice", trc. Hamid Algar, *Al-Tawhid; A Quarterly Journal of Islamic Thought and Culture*, 7/2, (Kahire 1988-89): 77-97.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, 447.

indirmiştir. İnsan kendi yararına olacağını düşündüğü şeylere yönelip zararlı olacağını düşündüğü şeylerden uzak durma hürriyetine sahiptir. Herhangi bir davranışta bulunmaya mecbur olmayan insanın iradesini kullanırken kendisini serbest hissettiği gerçeğinden hareket eden alimler, kulun kendisini fiillerinde özgür hissetmesinin, onun gerçekte hür olduğunun belgesini oluşturduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁰

3.3. Cihad Olgusu

İslam'da bulunan cihad fikri Batılı araştırmacılar tarafından genelde "Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında devamlı savaş durumu" olarak anlaşılmakta ve cihad kavramından hareketle Müslümanların bütün münasebetlerinin savaşa ve çatışmaya dayalı olduğu fikri öne çıkarılmaktadır.⁶¹ Buna göre cihad Allah adına müşrik, kafir, kitap ehli gibi ayırım gözetmeksizin Müslüman olmayanlara karşı kutsallık zırhına büründürülerek yürütülen bir çatışma hali olarak telakki edilmiştir. Bu nedenle cihad sözcüğü Avrupalı'ya içi kin, taassup ve vahşet dolu şekilde kılıç sallayan barbarları hatırlatmaktadır. Batıda özellikle 11 Eylül 2001'de New York'ta, Kasım 2003'te İstanbul'da, Mart 2004'te Madrid'de, Temmuz 2005'te Londra'da gerçekleştirilen saldırılardan sonra failer daha bulunmadan "İslamî/İslamcı terör, İslamofobi, İslamofaşizm, intihar bombacısı" gibi kavramlar, İslam ve terör bağdaştırmasının yansıması olarak dikkat çekmiş, Müslümanlığı çağrıştıran kılık kıyafet ve her türlü sembole karşı aşırı nefret söylemleri yaygınlaşmış ve İslam düşmanlığı günümüze kadar artarak devam etmiştir.⁶² Bu bakış açısına göre İslam, modern Batılı değerlerle uyuşmayan çağ dışı, uzlaşmaya kapalı, gerici, çatışmacı, baskıcı, fanatik, kadın karşıtı, diktatörlük yanlısı bir dindir. İslam'da var olduğu öngörülen bu özellikler başlı başına bir tehdit ve korku kültürünü kitlelere empoze etmektedir.⁶³ Yine yukarıda zikri geçen saldırıları müteakiben yoğun biçimde din ve şiddet arasındaki ilişki

⁶⁰ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 360, 381; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2: 176-177. Mâtürîdî imanın gerçekleşmesi için ihtiyâr (tercih iradesi) şartının bulunması gerektiğini, zorlamanın bulunduğu yerde imanın oluşamayacağını ifade etmiştir (bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 2509).

⁶¹ Mesela İslam Devletler Hukuku üzerine bir doktora tezi hazırlayan Hans Kruse, müslümanların cihad anlayışlarıyla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Cihad, İslam cemiyetiyle müslüman olmayanlar arasında daimi bir harp durumudur. Peygamber ümmeti arasında Allah tarafından emredildiği gibi sulh nizamı sağlanınca ve bir Müslümanın kılıç çekmesi yasak edilinceye kadar bütün haricî münasebetler harp esasına dayanır. Kafirlerle karşı harp faaliyetlerine girişmek, onlara dinî bir vecibe olarak yüklenmiştir" Kruse, Hans, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı", trc. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 20 (İstanbul 1971) : 65.

⁶² Bk. Abdülkadir Gölcü – F. Betül Varol Aydın, "Yükselen Bir Trend Olarak İslamofobi Endüstrisi: Amerikan Medyasına Yönelik Araştırmaların Bir Panoraması", *MEDİAD (Medya ve Din Araştırmaları Dergisi)*, 1/1 (2018): 74.

⁶³ Mehmet Evkuran, *Çağdaş Sorunlar ve Kelam* (Ankara: Araştırma Yayınları 2015), 200-201.

tartışılmaya başlanmıştır. Söz konusu saldırı sonrasında yapılan ilk açıklamalarda, siyasî ve sosyal nedenler dikkate alınmadan, İslam ile şiddet arasında nedensel bir bağ kurulmuş, bu söylem, medyanın da tesiriyle, kısa sürede yaygınlık kazanmıştır. Meydana gelen her saldırı sonrasında olayların faileri olarak gösterilen teröristler İslam'la ilişkilendirilmiştir.⁶⁴

Huntington, Hıristiyan Robertson ve Falwell gibi isimlerin bulunduğu bazı yazarlara göre ise İslam, Hıristiyanlıktan farklı olarak aydınlanmaya uğramamış, bu nedenle gelişmemiş ve şiddet kullanan saldırgan bir din olarak kalmıştır. Bu bağlamda Huntington, Müslüman ülkelerin, devletlerarası çatışmaların çoğuna karıştığını savunur.⁶⁵ Ancak aslında ülkelerde dirlik ve düzenin dağılmasına ve terör olaylarının ortaya çıkmasına sebebiyet veren gerçek, çok daha farklıdır.

Bu saldırılardan sonra demokrasi, özgürlük ve güvenlik sloganlarıyla başlatılan yeni savaş, terörden koruma adına, aslında insanlığın değer yargılarına, kültürel birikimine, adalet ve özgürlük anlayışlarına ağır darbeler indirmiş, ülkelere zarar verip halkları açlığa sürüklemiş, çıkarlara uymayan uluslararası sözleşmeleri yok saymış, askerî müdahalelerle kendilerine itaat etmeyen iktidarları devirmiş, baskı, zulüm ve zorbalıklarda bulunmuş, askeri mahkemelerle sözde suçluları yargılayıp ağır cezalarla cezalandırmıştır.⁶⁶

Yukarıda zikri geçen olumsuz davranışların İslam'la bir ilgisi yoktur. İslam'da cihad Allah yolunda sadece kılıç ya da silahla değil, en başta nefisle mücadele olmak üzere can, mal, dil, kalem ve her türlü vasıta ile insanlık yararına çaba sarfetmek, adalet ve maslahat esasına dayanan ilahî mesajları insanlara ulaştırmak ve varsa bunun önündeki engelleri kaldırmak anlamına gelir.⁶⁷ Cihadın Allah'ın hükmünü yeryüzünde hakim kılmak için çalışıp çabalamak olduğunu Kur'an'daki âyetlerden de çıkarmak mümkündür: "Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yolumuza eriştireceğiz" (el-Ankebût 29/69)

⁶⁴ 1995 yılında Oklahoma City'de federal devlet dairesi binalarının bombalanması olayında Amerikalıların çoğu, 168 kişinin hayatına mal olan bu saldırıyı Ortadoğulu teröristlerin yaptığından şüphelenmişti. Saldırıyı takip eden günlerde, gazete ve televizyonlarda çıkan haberlerde Ortadoğulu görünümlü, koyu tenli ve sakallı birilerinin olayın faileri olduğu belirtilmişti. Ancak daha sonra Timothy McVeigh adında Amerikalı birinin saldırıyı gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır.

⁶⁵ Ingmar Karlsson, *Din, Terör ve Hoşgörü*, trc. Turhan Kayaoğlu, (İstanbul: Homer Yayıncılık, 2005), 21.

⁶⁶ İbrahim Karagül, "Küresel Hegemonya Savaşı ve İslam", *Avrupa Günlüğü*, 2/2 (2002): 285.

⁶⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, nşr. Abdurrahman Maraşlı, (Beirut: Dârü'n-Nefâis, 2007), 142; Tehânevî Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, Kalkuta 1862'den ofset, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), "chd" md.; Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi* (İstanbul: Beyan Yayınları 1998), 260.

“İnkarcılara boyun eğme ve Kur’an ile onlara karşı olanca gücünle cihad et” (el-Furkân 25/52).

Hiz. Peygamber de cihadı bu kapsamda değerlendirmiş, *zalim sultanın yanında hakkı söylemenin cihadın en faziletlisi olduğunu* beyan etmiş,⁶⁸ “Asıl mücahit Allah’a itaat yolunda nefsiyle cihad edendir.”⁶⁹ buyurmuş ve yine Hiz. Aişe’nin, “Ey Allah’ın resulü, amellerin en faziletlisi olan cihad bize de düşmez mi?” sualine cevaben “Sizin için cihadın en faziletlisi makbul bir haktır.”⁷⁰ diyerek karşılık vermiştir. Bütün bu hadisler, insanın nefesine karşı vereceği mücadelenin daha öncelikli olduğunu vurgulamaktadır. İslam âlimleri de cihadı, çok daha geniş açılımlı ve işlevsel düşünmüşler ve onu nefse, şeytana, kâfire, münafıklara ve zalimlere karşı yapılan cihad şeklinde çeşitli türlere ayırarak değerlendirmişlerdir.⁷¹

Bu bilgiler cihadın hem Kur’an ve Sünnette hem de Müslümanın algı ve kültüründe öncelikle savaş anlamında kullanılmadığını, tam aksine kişinin kendini olgunlaştırması ve toplumsal huzurun gerçekleşmesi yönünde çaba sarfetmesi anlamında olduğunu göstermektedir. Cihadın gayesi, bütün insanların din ve vicdan hürriyeti içerisinde yaşadığı, baskı ve zorlamalara maruz bırakılmadığı, temel insan haklarına saygılı bir ortam oluşturmak ve Müslümanları saldırılardan korumaktır. O halde İslam’ın öğretilerinin kitlelere ulaştırılması için teşvik edilen şey savaş değil, barışçıl yollardır.⁷² Sadece barışçıl yollarla hiçbir sonuç elde edilemediği, hak ve hukukun göz ardı edilerek insanların hayatına kastedildiği, fitne ve fesadın yayıldığı durumlarda savaş kaçınılmaz olmaktadır. Bu savaşın da kuralları belirli bir hukuk dâhilinde ve adil ilkeler çerçevesinde cereyan eder. Kur’an-ı Kerîm’de pek çok âyet bu hususu desteklemekte, savaş açanlara,⁷³ fitne çıkarana engel olmak ve onlarla mücadele etmek gerektiği,⁷⁴ kimseye saldırmamanın esas olduğu,⁷⁵ haksız yere bir insanı öldürmenin bütün insanlığı öldürmekle aynı telakki edildiği,⁷⁶ zalim olan dışındakilere düşmanlık gösterilemeyeceği,⁷⁷ bir hayat kurtarmanın bütün

⁶⁸ Tirmîzî, “Fiten” 13; Ebû Dâvud, “Melâhim”, 17.

⁶⁹ Tirmîzî, “Fedâilü’l-Cihad,” 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/21-22.

⁷⁰ Buharî, “Cihad”, 1.

⁷¹ Ragıb el-İsfehânî, “chd” *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’an*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Meâd fi Hedyi Hayri’lîbâd*, nşr. İbrahim, el-Ensar ve’r-Resul, (Beirut: Ma’hedu’l-İnma’l-Arabî 1989), 3: 9-10.

⁷² el-Bakara 2/259; en-Nahl 16/125.

⁷³ el-Bakara 2/190; et-Tevbe 9/36; el-Mümtehine 60/8-9.

⁷⁴ el-Bakara 2/193

⁷⁵ el-Bakara 2/190.

⁷⁶ el-Mâide 5/32.

⁷⁷ el-Bakara 2/193; el-Ankebût 29/46.

insanları kurtarmakla bir olduğu,⁷⁸ savaşa katılmayan sivillerle din adamlarının öldürülmemesi gerektiği⁷⁹ beyan edilmektedir.

Savaşı ve cihadı emreden ayetlerden hareketle İslam'ın kavgacı ve terör eylemlerine çanak tutan bir din olduğu yönünde eleştiriler gelmektedir. Bu hususta öne sürülen ayetleri ayrı ayrı ele alıp değerlendirmek konunun vuzuha kavuşması açısından faydalı olacaktır:

1. "Size savaş açanlara karşı Allah yolunda savaşın, ama sakın haddi aşmayın. Zira Allah haddi aşanları sevmez" (el-Bakara 2/190). Burada Müslümanlara karşı zaten başlatılmış olan savaşa mukabele edilerek haddi aşanlara doğru yolun gösterilmesi, ancak bunu yaparken aşırı gidilmemesi öğütlenmiştir. Bu ayette verilen mesajlar şu şekilde bir araya getirilmiştir:

- a. Savaşı ilk başlatan olmamalı
  - b. Allah'ın kendileriyle savaşmayı yasakladığı kadınları, yaşlıları, çocukları öldürmemeli
  - c. Antlaşma imzalanan kimselere savaş açılmamalı
  - d. Teslim ol çağrısı yapmadan savaşı başlatmamalı
  - e. Savaş hukukuna riayet etmeli
  - f. Savaşta düşmana uzuvları keserek zarar vermemeli.⁸⁰
2. "Şirk ortadan silinip her yerde Allah'ın dediği olana dek onlarla savaşın! Onlar savaşı bırakacak olursa Allah onların yaptığından haberdardır" (el-Enfâl 8/39).

Bağlamı içinde değerlendirildiğinde görülecektir ki, bu âyet Mekkeli müşriklerin kibirle ve küstahlıkla meydan okumalarına karşı acz içine düşen müminlere nazil olmuştur. Ayette savaş ile ilgili açıklamalardan sonra diğer tarafın savaşa son verme ihtimali de değerlendirilmiş, bu durumun Müslümanlar tarafından kabulü ve gerektiğinde barış tesis edilmesi ifade edilmiştir. Burada savaşın devamı gerekçesiz bırakılmamış, savaşın sonlandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Konuyla ilgili başka ayetler de dikkate alındığında asıl gayenin savaşmak olmadığı, savaşın sadece zorunlu hallerde ve meşru gerekçelerle yahut

⁷⁸ el-Mâide 5/32.

⁷⁹ el-Ankebût 29/46; el-Mümtehine 60/8-9.

⁸⁰ Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşerî el-Harezmi, *Tefsîrü'l-Keşşâf*, (Kahire: Dârü'l-Mushaf 1977), 1: 115.

da savunma amacıyla yapılabileceği ve meşru gerekçeler ortadan kalktığında sonlandırılması gerektiği görülmektedir.⁸¹

Hız. Peygamber ve müminler bu ayetleri doğru analiz etmişler, savaşta galip geldikten sonra kendilerine işkence edenleri bile esir aldıklarında asla onlara zulmetme yolunu tercih etmemişler, cesetlere ve savaş esirlerine insanca muamele yapmışlardır. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hız. Peygamber⁸² savaş esirlerinin çoğunu fidye karşılığı serbest bırakmış, onlara şu ayeti okumuştur: "Allah sizin kalbinizde bir iyilik görürse, sizden alınandan daha fazlasını size verir ve sizi affeder" (el-Enfal 8/70).⁸³ Yine İslam Peygamberi "*Müslüman, elinden ve dilinden kimsenin zarar görmediği, insanların her konuda kendisinden emin oldukları kimsedir*"⁸⁴ buyurarak şiddet ve terörün kökünü kazıyacak prensipleri ortaya koymuştur. Bu bilgiler göstermektedir ki buradaki sorun, İslam'ın cihad öğretisinin şiddet içermesi değil, Batı'nın bilinçli şekilde İslam'ı ötekileştirmek amacıyla cihad öğretisini bahane etmesidir.

4. İSLAM TOPLUMLARINDA ŞİDDET

Günümüzde nüfusunun ekseriyeti Müslümanlardan oluşan İslâm devletleri şiddet sarmalı içinde bulunmakta, her gün patlama ve saldırılar ile karşı karşıya kalmaktadır. Tarihte yaşamış olan Müslüman devletlerde de birtakım şiddet ve terör olaylarına şahitlik etmek mümkündür. Ortaçağ'da Hasan Sabbah haşhaşı uyuşturma ve beyin yıkama yöntemi olarak kullanıp pek çok kişiye siyasi cinayetler işletmiş, İran-Irak savaşında Sünnî-Şîî kavgası yüzünden yüz binlerce kayıplar verilmiştir. Silahlarla dünyanın her yerinde çeşitli eylemler gerçekleştiren el-Kâide, Deaş, Boko Haram, el-Şebab gibi çeşitli örgütler de dinî aidiyetlerinden dolayı İslam'la özdeşleştirilmiştir.

Müslüman toplumlarda kimlik krizine sebep olan şehit olma ve intikam alma hislerini körükleyen ayırıcılık, etnik çatışma, kavga ve savaşlar, korku duygusunu artırıp ümit duygusunu azaltmakta ve gelecek ümidini zayıflatarak bu örgütlerin yaygınlık kazanmasına neden olmaktadır.

Son yıllarda İslam'ı nitelerek için kullanılan "Siyasal İslam", "ılımlı İslam" ve "İslami Terör" gibi kavramlar Batı menşeli kavramlardır. Bu örgütlerin sahip

⁸¹ Hayreddin Karaman v. dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1: 299-301.

⁸² el-Enbiya 21/107.

⁸³ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Paçacı, "Kur'an'da Şiddete Karşı Haklı Savaş", *Şiddet Karşısında İslam*, ed. Bünyamin Erul, (Ankara: DİB Yayınları, 2015): 149-151.

⁸⁴ Tirmizi, "İman", 12.

oldukları silahların menşei, kullandıkları cep telefonları, internet bağlantıları, lazer silahları ve irtibat halinde oldukları kimselere bakıldığında aslında bazı istihbarat örgütlerinin organizasyonu olduğu ve her ne kadar kendilerini “İslamcı” olarak niteleseler de aslında en büyük zararı Müslümanlara verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda, dünyaya “Radikal İslam” ve “İlımlı İslam” olmak üzere iki farklı İslam modeli sunulmaktadır: Radikal/Aşırı İslam modeli ile İslam şiddeti teşvik eden, hatta şiddetle aynı anlama gelen bir din olarak gösterilmekte, Batı tarafından kurulan ve desteklenen çeşitli terör örgütleri vasıtasıyla da bu görüş güçlendirilmektedir. Geleneksel İslamî değerlerle alakası olmayan ve bir elinde Kur’an-ı Kerim olduğu halde diğer eliyle Batı’nın silahlarını özellikle de Müslümanlara karşı ateşleyen bu terör örgütlerinin faaliyetleri sonucunda, İslam yok edilmesi gereken bir sistem olarak takdim edilmeye başlanmıştır. İslam ve terör kavramlarının cihad kavramı etrafında bir araya getirildiği bu örgütlerin varlığı, bu bölgeye yönelik haksız müdahaleleri ve yapılan zulümleri meşrulaştırmış ve onları haklının yanında olduklarına inandırmanın bir gerekçesi olmuştur.

Şiddetin İslam toplumlarında kendisine zemin bulmasını din duygusunun insanı harekete geçiren en önemli heyecan olmasıyla⁸⁵ izah edebiliriz. Burada din sadece örgüt mensuplarını harekete geçirmek amacıyla kullanılan bir saik ve araç olmaktadır. İnsanları din kadar güdüleyen bir başka motivasyon kaynağı olmadığı için örgüt üyeleri dini kimlikleriyle öne çıkmakta ve din adına faaliyette bulduklarına inandırılmaktadır. Bu kişilerin örgüt biçiminde organize edildikleri, onlara topluca Kur’an okutulup ilahîler söyletildiği, cihad ve şehadet fikrini besleyen konuşmalar yapıldığı, aileleriyle olan ilişkilerinin kesildiği ve Kur’an’ı bütüncül olarak değerlendirmelerine imkân sağlanmadığı dikkat çekmektedir.

Oysa dinimiz hiçbir zaman şiddeti teşvik etmemiş, tam aksine kişiler ve kitleler şiddetten uzak durmaya davet edilmiştir. Şiddet bir hak arama yahut da sorun çözme yolu olmaktan ziyade yeni sorunların kapısını aralayan bir tepkisel fiil olarak değerlendirilmiştir. Şiddet eylemleri ister bir kişi tarafından isterse devlet tarafından gerçekleştirilsin, fitne ve bozgunculuğa sebep olduğu, güvenliği, huzur ve barışı tehdit ettiği için lanetlenmesi gereken bir insanlık suçu olarak telakki edilmiştir. Haklı gerekçelere bile dayansa, meşru olmayan yollarla meşru hedeflere ulaşmak mümkün değildir. Fikrine güvenen bir kişi şiddete yönelmez.

⁸⁵ Tarhan, “Şiddetin Psiko-Sosyopolitik Boyutu”, 102.

Şiddetin daha ziyade ilkel toplumlarda, eğitimsiz kişilerde, muhakeme ile değil de içgüdüleriyle hareket eden kitlelerde yaygınlaşmasının sebebi de budur.

Aslında din adına şiddet-terör yapılanmaları sadece Müslüman toplumlara özgü bir durum değildir. Musevi ve Hıristiyan toplumlarda da çeşitli şiddet-terör örgütlerine rastlamak mümkündür. Yunanistan'da 17 Kasım, İspanya'da ETA, Almanya'da Neo-Naziler, İtalya'da Kızıl Tugay'lar ve daha pek çok örgüt terör ve şiddet yöntemiyle savunmasız insanları vahşice katletmekte ve dünyaya seslerini duyurmaktadırlar. Yine, Musevilik tarihinde Zealots ya da Sicari adıyla bilinen terörist gruplar vardır. Hindu tarihinde ise Thug olarak isimlendirilen bir yapılanma vardır ve kökeni iki bin beş yüz yıl öncesine kadar gider. Hıristiyanlık ise yeri geldiğinde din adına şiddeti kendisi uygulamıştır.⁸⁶

Birinci ve ikinci dünya savaşlarında 24 milyon, Kore Savaşı'nda 2 milyon, Çin-Japon Savaşı'nda 1 milyon, Türk-Rus Savaşı'nda 285 bin insan öldürülmüş, engizisyon mahkemelerinde sayısız kurbanlar verilmiş, Kuzey Amerika'da Aztekler insan olarak görülmedikleri için katledilmiş, Sırp'lar Bosna'da, Ruslar Ukrayna'da, Fransızlar Cezayir'de acımasız katliamlarda bulunmuş, Naziler diğer ırkları yok etmeye azmetmiştir. Haçlı seferleri sırasında binlerce insan öldürülmüş, Müslümanlarla Yahudiler İspanya'da katledilip sürgüne uğramışlar, mezhep savaşlarında binlerce kişi hayatından olmuştur. Günümüzde de benzer uygulamalar devam etmekte, Gazze'de Müslümanlar neredeyse her gün yeni saldırılara maruz kalmakta, yine Irak'ta ve Suriye'de çeşitli güçler tarafından katliamlar yapılmaya devam edilmektedir.⁸⁷

Ayrıca dünyanın çeşitli bölgelerinde diğer dinlerle iltisaklı olan teröristlerin de bulunduğu bir gerçektir. Yahudi tarihinde din adına şiddet eylemlerine başvuranlar olmuştur. Makkabiler döneminde Matitias, kendi din ve ilkelerine uygun davranmayan kişilere şiddet uygulamış, putperestliği kabul edenleri boğazlamış, daha sonra Makkabi ünvanıyla anılan oğlu Yahuda din değiştiren Yahudileri bulmuş ve cezalandırmıştır.⁸⁸ Guş Emunîm, Yigal Amir isimli şiddet yanlısı kişi ve gruplar başta Filistinliler olmak üzere Yahudi olmayanlardan intikam almak için önemli şiddet eylemlerinde bulunmuşlar,

⁸⁶ Nezahat Altuntaş, "Siyasal İslam Milliyetçilik ve Terör", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25/2, (Ankara: 2007): 281.

⁸⁷ Yavuz Güçtürk, *İnsanlığın Kaybı: Suriye'deki İç Savaşın İnsan Hakları Boyutu* (Ankara: Seta Yayınları 2014), 33, 44, 47, 67, 97; Esra Özşüer, "Balkan Savaşı'ndan Lozan'a Yunanistan'da Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/34 (Haziran 2018): 460- 461.

⁸⁸ Baki Adam, "Yahudilik ve Şiddet", 5/1, *İslâmiyât* (2002): 30.

yaptıklarını Tanrı'nın fiilleriyle özdeşleştirmişlerdir.⁸⁹ Yine Japonya'da Aum Shinrikyo (Yuce Hakikat) inancına mensup olanların Tokyo metrosuna yaptıkları zehirli gaz saldırısında birçok insan hayatını kaybetmiş ve 4 bine yakın kişi yaralanmıştır. Öte yandan, Kuzey İrlanda'daki siyasî çekişmeler Katolik-Protestan çatışmasına dönüşerek devam etmiş ve siyasî mücadele aracı olarak din kullanılmıştır.⁹⁰ 1993 yılında Hindu fanatikler Bombay'da Ayodha Camii'ni yakarak 400 kişinin ölümüne neden olmuştur. Günümüzde de Avrupa ve Amerika kıtalarında pek çok camiye saldırılar düzenlenmekte ve Müslümanların ölümüne neden olan çatışmalar çıkmaktadır. Yeni Zelanda'nın ülkedeki ırkçı ve dinî ayrılıkçı illegal grupların baskısı ve saldırıları da Müslümanları zor durumda bırakmaktadır. 1998'de bir kundaklama sonucunda Hamilton'daki cami, açılışından sadece altı ay sonra yakılarak tahrip edilmiş, 11 Eylül 2001 terör saldırısının ardından Yeni Zelanda'da ayrılıkçı grupların Müslümanlar üzerindeki baskı ve saldırıları daha da artmıştır.⁹¹ Son olarak, Christchurch kentindeki Al Noor camisinde Cuma namazı sırasında namaz kılan Müslümanlara yapılan silahlı saldırı oldukça manidardır. Bu saldırıda çok sayıda insan öldürülmüş ve pek çok yaralı hastanede tedavi altına alınmıştır. Bu saldırıyı gerçekleştiren kişilerden birinin İskoç bir aileden gelen ve Avustralya'da doğan Brenton Tarrant isimli bir kişi olduğu tespit edilmiştir. Saldırganın saldırı öncesinde hazırlayarak yayınladığı 70 sayfalık manifesto mesajı kayda değerdir. Burada saldırıyı şöyle demektedir: *"Konstantinopolis'e gelir, tüm cami ve minareleri yıkarız. Ayasofya minarelerden kurtulacak ve Konstantinopol hak ettiği gibi tekrar Hristiyan şehri olacak"*. Ayrıca saldırıların silahlarının üzerinde daha önce Müslümanlara saldırarak onları katleden kişilerin isimlerinin yer alması da gerçekten düşündürücüdür.

Bütün bu örnekler terörün dini, rengi, devleti ve milliyetinin olmadığını göstermektedir. Ancak problem bütün bu örneklere rağmen, söz konusu bağlantılar yok sayılarak terörle İslam arasında bağ kurulması, şiddet ve terörün sadece Müslümanlara has bir olgu gibi telakki edilmesidir. Günümüzde uzantıları devam eden bütün bu olayların kendi dönemindeki benzerlerini göz önünde bulunduran C. Taylor, P. Hitti, A. Toynbee, Gibbon, T. S. Arnold gibi pek çok objektif Batılı tarihçi, Batılıların kendi tarihlerinin hiç de adil ve insanî olmayan pek çok barbarlık örnekleriyle dolu olduğunu beyan ederek İslam'daki cihad

⁸⁹ Adam, "Yahudilik ve Şiddet", 33.

⁹⁰ Hristiyan dünyasındaki şiddet uygulamaları için bk. Şinasi Gündüz, "Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zeminini", *İslâmiyât*, 5/1 (2002): 35-56.

⁹¹ Rıza Kurtuluş, "Yeni Zelanda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 438.

kavramının yahut da “kutsal savaş” adı altında İslam’a nispet edilen görüşlerin çarpıtıldığı gerçeğini⁹² dikkatlere sunmuşlardır.⁹³

SONUÇ

Kelime anlamı itibarıyla "emniyet, anlaşma ve uzlaşma" anlamlarına gelen; farklı dil, ırk ve renklere sahip insanların kardeşçe bir arada yaşamalarına imkan sunarak barış içinde bir toplum oluşturmayı gaye edinen ve bunun için iyiliği, güzelliği, sevgiyi, kardeşliği, merhameti, adaleti, yardımlaşmayı ve dayanışmayı, kısaca insan için faydalı olan her türlü sosyal ve ahlâkî prensipleri emir ve tavsiye eden İslam Dini'nin düşmanlık, kavgâ ve terörü meşru görmesi ve şiddet taraftarı bir din olması söz konusu değildir. Bu nedenlerden dolayı özellikle İslam karşıtı çevrelerce gündeme taşınan İslam dininin bizzat şiddet ürettiği yönündeki iddiaların temelsiz olduğunu ve haksız bir ithamdan öteye geçemediğini ifade edebiliriz. Ancak diğer taraftan İslam'ın şiddet yanlısı, özgürlüğe ve modern değerlere karşı bir din olduğu iddialarının gündeme gelmesinde, Müslümanlardan kaynaklı kusurların da bulunduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Öncelikle bunların neler olduğunun tespit edilip değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

Araştırmamızın sonucunda görülmüştür ki, yukarıdaki kabuller, ya ayet ve hadisleri yanlış anlayıp aktarmaktan, yahut da dinin esaslarını yanlış yorumlayan kültürün etkisinde kalmış olmaktan kaynaklı bir durumdur. Dolayısıyla dindar insanların şiddet uygulama sebeplerinin, bizatihi dinden değil, dini algılama, anlama ve dinsel yaşantı biçimlerinden kaynaklandığını söylemek gerekir. Bu noktada gelenek ve kültüre dayalı dindarlık formları yerine araştırma ve incelemeye dayalı tahkiki dindarlık formlarının arttırılması yönünde teşvik edici çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu demektir ki, şiddeti teşvik edici ve meşrulaştırıcı dinî literatür Kur'an'ın özü ve bütünlüğü, Hz. Peygamber'in yaşantısı ve uygulamaları dikkate alınarak mantıklı, tutarlı ve bilimsel temellere

⁹² İslam'da savaş hiçbir zaman kutsal olmamış, sadece meşru ya da gayr-i meşru olarak değerlendirilmiştir. Bk. Hayati Hökelekli, *İslama Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 428.

⁹³ Montgomery Watt, *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, trc. Hulusi Yavuz, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985), 88; Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1: 217-218; Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988), 119. Hugo Grotius isimli yazar Hıristiyan milletlerin savaşlarda barbarlarca yöntemler izlediklerini ve her türlü hukuku ihlal ettiklerini gözler önüne seren bir kitap yazma gereği duyduğunu bizzat ifade etmiştir. Bk. Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, trc. Seha L. Meray (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), 11.

dayalı olarak tekrar gözden geçirilip mevcut literatürdeki kültürün olumsuz tesirleri ve kalıntıları ayıklanmalıdır. Diğer taraftan şiddet konusuna yaklaşım, sadece şiddet üzerinden değerlendirildiğinde yetersiz kalmakta, şiddetin de içinde bulunduğu çok daha muhtevalı bir bakış açısına sahip olmayı gerektirmektedir. Konu, tekdüze değerlendirmelerle geçiştirilmesi mümkün olmayan, tabiata ve insana bakışla ve bu bakışı şekillendiren din algısıyla ilgili kuşatıcı izahları gerektiren bir derinliğe sahiptir.

İnsan ve toplum hayatında daha ziyade insan kaynaklı olan şiddet engellenemez ve kontrol edilemez bir mahiyet arz etmez. Tam tersine sınır ve yasa koymak suretiyle dinin şiddeti kontrol etme ve engelleme işlevi vardır. Zira din, adalet, sabır, iyilik, barış ve merhamet gibi tüm değerlerin koruyucusu ve destekçisidir. Din, kötülüğün egemenliğine doğrudan karşı olan temel ahlakî bir yasa sunar. Sosyal şiddetin kendisini daha çok hissettirdiği yaşadığımız dünyadaki yıkıcı gelişmeler, bir an evvel önleyici tedbirlerin alınması gerektiğini gösterir. Bu nedenle, sevgi, şefkat, saygı, ilgi, anlayış, uzlaşma, bağışlama, hoşgörü, sorumluluk duygusu, kendini kontrol etme, başkalarının haklarına saygı gibi evrensel değerleri öne çıkararak bir dindarlık anlayışına dayalı din eğitiminin yaşamasına ve yaşatılmasına ihtiyaç vardır.

Din samimi bir bağlılık ve değerler alanı olduğu için dinin kaynaklarda geçen bazı kalıp bilgilerin ezberlenmesi şeklinde değil de, bireyin hayatında taşınmış olduğu ve kişiye kazandırdığı değerler manzumesi içinde anlamlandırılıp içselleştirilerek yaşanması teşvik edilmelidir. Dini metinlerin birey açısından ne ifade ettiği, dindar kişiliğin üzerine inşa olduğu insani temelin, sağlam bir karakter yapılanmasına imkân verecek şartlarının neler olduğu araştırılarak her seviyedeki din eğitim-öğretimine dahil edilmesi sağlanmalıdır.

Görünen o ki, dinler insan eliyle tahrife uğramadıkça veya müntesiplerince ilkeleri ihmal edilmedikçe hep insanlığın hayrına davetini sürdürmüş ve sürdürmeye de devam etmektedir. Buradaki ihmal insan kaynaklıdır ve bu ihmal sebebiyle hemen hemen her toplumda şiddet vakalarına rastlamak mümkün olmaktadır. Dinler şiddetin karşısında yer almış, süreçte insanlar hep kutlu elçiler vasıtasıyla şiddet ve teröre neden olan çeşitli kötü muamele ve fiiller hususunda sert bir şekilde uyarılmış, barış içerisinde kardeşçe yaşamaya yönlendirilmişlerdir. Dünyadaki tüm insanlara düşen, bu ilahî buyruklara uymak, başkalarının haklarını gasbederek zulmetmemek, dünyanın huzur ve felah içinde yaşanabilir bir dünya olmasına katkı sunmaktır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. "Yahudilik ve Şiddet". *İslâmiyât* 5/1 (2002): 23-34.
- Akbulut, Ahmet. "Müslüman Zihnin Oluşturulmasında ve Geliştirilmesinde Kelam İlminin İşlevi". *İslami Araştırmalar* 27/3 (2016): 220-234.
- Altuntaş, Nezahat. "Siyasal İslam Milliyetçilik ve Terör". *Hacettepe Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi* 25/2 (2007): 267-294.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*. Nşr. Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2007.
- Çayır, Celal- Çetin, Özer. "Din ve Şiddet Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1(2011): 1-34.
- Davarcı, Yasemin - Kayıklık, Hasan. "Çocukların Aile İçinde Şiddete Maruz Kalmaları ve Dindarlıkları Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Bilimname: Düşünce Platformu* 32/3 (2016): 109-145.
- Deniz, Gürbüz. *Anlam ve Varlık Boyutlarıyla İnsan*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Doğan, İsmail. *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000.
- Ergil, Doğu. *Türkiye'de Terör ve Şiddet*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1980.
- Erkan, Erol. "Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik". *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish* 8/8 (Ankara 2013): 1825-1837.
- Evkuran, Mehmet. *Çağdaş Sorunlar ve Kelam*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Gökulu, Gökhan, Hosta, Nilay. "Basında Kadına Yönelik Şiddet Haberlerinin Analizi: Hürriyet, Sabah ve Posta Gazeteleri Örneği (2005-2008)". *JASSS: The Journal of Akademic Social Science Studies* 6/2 (Şubat 2013): 1829-1850.
- Gölcü, Abdülkadir – Aydın Varol, F. Betül. "Yükselen Bir Trend Olarak İslamofobi Endüstrisi: Amerikan Medyasına Yönelik Araştırmaların Bir Panoraması". *MEDİAD (Medya ve Din Araştırmaları Dergisi)* 1/1 (2018): 73-88.
- Grotius, Hugo. *Savaş ve Barış Hukuku*. Trc. Seha L. Meray. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Güçtürk, Yavuz. *İnsanlığın Kaybı: Suriye'deki İç Savaşın İnsan Hakları Boyutu*. Ankara: Seta Yayınları, 2014.

- Gündüz, Şinasi. "Din ve Şiddet Paradoksu". *Milel ve Nihal* 13/2 (2016): 8-31.
- Gündüz, Şinasi. "Din, Terör ve Şiddet". *Avrupa Günlüğü* 2 (2003): 209-224.
- Gündüz, Şinasi. "Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zeminini". *İslâmiyât* 5/1(2002): 35-56.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'da Devlet İdaresi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Holm, Nils G . *Din Psikolojisine Giriş*. Trc. Abdülkerim Bahadır. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Hökelekli, Hayati. "Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (Aralık 2007): 61-78.
- Hökelekli, Hayati. *İslama Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*. Nşr. İbrahim, el-Ensar ve'r-Resul. Beyrut: Ma'hedu'l-İnmai'l-Arabî, 1989.
- Kadî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*. Nşr. George C. Anawati. Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'-âmme, 1962-1965.
- Karagül, İbrahim. "Küresel Hegemonya Savaşı ve İslam". *Avrupa Günlüğü* 2/2 (2002): 285-292.
- Karaman, Hayreddin - Çağrıcı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kafi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karlsson, Ingmar. *Din, Terör ve Hoşgörü*. Trc. T. Kayaoğlu. İstanbul: Homer Yayıncılık, 2005.
- Kemal, Namık. *Renan Müdafaaamesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Kılıç, Melike Nur. *Kadına Yönelik Şiddet: Sosyo-Psikolojik Arka Plan, Manevi Boyut, Hukuki Yaptırımlar*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2009.
- Kruse, Hans. "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı". Trc. Yusuf Ziya Kavakçı. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, cüz 3-4'den ayrı basım (İstanbul 1971): 57-65.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009): 1-26.

- Kurtuluş, Rıza. "Yeni Zelanda". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 437-439. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Matüridi, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî. *Tevilatü'l-Kur'an*, Nşr. Ertuğrul Boynukalın, Bekir Topaloğlu. İstanbul: Darü'l-Mizan, 2005.
- Matüridi, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhid*, Nşr. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- Mujtaba Musawi Lârî. "Divine Justice". Trc. Hamid Algar. *Al-Tawhid; A Quarterly Journal of Islamic Thought and Culture* 71/2 (Kahire 1988-89): 77-97.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî. *Tebssiratü'l-edille*. Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Örnek, Hatice. *Kadına Yönelik Şiddet ve Din İlişkisine Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi 2013.
- Özbolat, Abdullah- Kartopu, Saffet. "Kimlik ve Din". *Kimlik ve Din*. ed. Abdullah Özbolat – Mustafa Macit. 3-38. İstanbul: Karahan Kitabevi, 2016.
- Özdoğan, Öznur. "Kadına Yönelik Şiddete Manevi Psikolojik Yaklaşım". *Bilim Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları*. Ed. Cengiz Batuk- Hasan Atsız. 309-322. Samsun 2011.
- Özön, Mustafa Nihat. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Tan Matbaası, 1965.
- Özsüer, Esra. "Balkan Savaşı'ndan Lozan'a Yunanistan'da Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11/34 (2018): 453-491.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an'da Şiddete Karşı Haklı Savaş". *Şiddet Karşısında İslam*. Ed. Bünyamin Erul. 135-172. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Ragıb el-İsfehânî. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Sâbûnî, Nureddin. *el-Bidâye fi usûli'd-din*. Nşr. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2000.
- Tarhan, Nevzat. "Şiddetin Psiko-Sosyopolitik Boyutu". *Şiddet Karşısında İslam*. Ed. Bünyamin Erul. 77-134. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Türk Dil Kurumu. "din". Erişim: 20 Haziran 2019. <http://www.tdk.gov.tr>.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu Istilahâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. Kalkuta 1862'den ofset. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Tümer, Günay. "Çeşitli Yönleriyle Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1.(Ankara, 1987): 213-236.

Türer, Celal. "Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi". *Şiddet Karşısında İslam*. Ed. Bünyamin Erul. 13-26. Ankara: DİB Yayınları, 2015.

Watt, Montgomery. *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*. Trc. Hulusi Yavuz. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşerî el-Harezmi. *Tefsîrü'l-Keşşâf*, Kahire: Dârü'l-Mushaf 1977.

